

DÜNYA FINDIK PIYASASINDA TÜRKİYE’NİN ROLÜ

IMPORTANCE OF TURKEY IN THE WORLD’S HAZELNUT MARKET

Arş. Gör. Dr. Ali Rıza AKTAŞ*
Yrd. Doç. Dr. Erdoğan ÖZTÜRK**
Doç. Dr. Selim Adem HATIRLI***

ÖZET

Bu çalışmada, 1980-2006 döneminde dünyada ve Türkiye’de fındık üretimi ve dış ticaretinin gelişimini karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İncelenen dönem boyunca dünyada fındık dikim alanı, üretim miktarı ve ihracatında önemli artışlar olmuştur. 1980 yılında 420 bin hektar olan dünya fındık dikim alanı incelenen dönem boyunca % 32 oranında artış göstererek 2006 yılında 566 bin hektara, 421 bin ton olan dünya fındık üretimi ise yıllık ortalama %3.1 artarak 2006 yılında 960 bin tona ulaşmıştır. Dünya fındık dikim alanı ve üretim miktarındaki artışların tamamına yakını Türkiye’nin fındık dikim alanı (%71) ve buna bağlı olarak üretim miktarındaki (%69) artıştan kaynaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fındık, Üretim, Dış Ticaret, Dominant Ülke

ABSTRACT

In this study, hazelnut production and foreign trade were analyzed comparatively from 1980 to 2006. There have been significant increases in hazelnut production area, production and export in the period covered. The production area was increased by 32% from 420 thousand ha to 566 thousand ha from 1980 to 2006, production amount increased by 3.1% per year and reached to 960 thousand tone in 2006 n the world. Increase in the world’s production area and production completely depends on the increase in Turkey’s production area (71%) and production amount (69%).

Keywords: Hazelnut, Production, Foreign Trade, Dominant Country

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Isparta, Tel: 2462113020, e-mail:aliriza@iibf.sdu.edu.tr

** Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, Isparta, Tel: 2462113217, e-mail:ozturk@iibf.sdu.edu.tr

*** Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Isparta, Tel: 2462113114, e-mail:shatirli@iibf.sdu.edu.tr

1. GİRİŞ

Fındık dünyada sert kabuklu meyveler içinde gerek üretim gerekse tüketim bakımından bademden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Fındığın çerezlik olarak tüketimi sınırlı olup fındık özellikle çikolata, şekerleme gibi sektörlerde gıda sanayinin temel hammaddelerinden biridir. Dünyada özellikle 36-41 kuzey enlemlerinde uygun iklim koşullarında yetiştirilebilen fındığın üretiminde önemli yeri olan başlıca ülkeler Türkiye, İtalya, İspanya ve A.B.D'dir. Dünya fındık üretiminin yaklaşık % 65-70'ini, ihracatının ise 70-75'ini karşılayan Türkiye dünyanın en önemli fındık üreticisi ve ihracatçısı konumundadır. Dünya fındık ihracatında diğer önemli ülkeler ise İtalya, İspanya ve A.B.D'dir. Dünya fındık ithalatı yönünde ise çikolata ve şekerleme gibi gıda sanayinin oldukça gelişmiş olduğu Avrupa ülkeleri baskın durumdadır.

Dünya fındık üretimi ve ihracatının yaklaşık % 69'unu gerçekleştiren Türkiye dünya fındık piyasasında lider ülke konumundadır¹. Fındık mamülleri ihracatı da dikkate alındığında Türkiye'nin payı % 80'lere ulaşmaktadır. Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünleri arasında yer alan fındığın 1.5 milyar dolara yakın döviz girdisi sağlaması, yaklaşık 400 bin civarında üretici ve ailesinin geçimini doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirmesi, fındığın yarı mamül haline dönüştürülmesi ve pazarlanması aşamalarında önemli bir istihdam kaynağı sağlamasının yanı sıra yaratılan katma değer gibi sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı Türkiye ekonomisi içinde önemli bir yere sahiptir².

Türkiye ve özellikle fındığın yaygın olarak yetiştirildiği Karadeniz bölge ekonomisindeki önemi nedeniyle, geliri sadece fındığa bağlı olan üreticilerin gelirlerinde istikrar sağlamak, fındığın kalitesinin yükseltilmesi, meyilli arazilerde erozyonun önlenmesi ile iç ve dış piyasaların düzenlenmesi amacıyla Türkiye'de stratejik ürün kapsamında olmuş ve uzun yıllar desteklenmiştir³. Özellikle taban arazilerde fındığın alternatif ürünlerin lehine gelişmesi sonucunda genişleyen üretim alanı ve üretimdeki artışlar arz fazlalığına neden olarak üretici gelirlerinin düşmesine, stokların artmasına ve devletin önemli ekonomik kayıplara uğramasına neden olmuştur.

Bu çalışmada önce dünyada fındığın üretimi, alanı, verimi ile dış ticaretinin gelişimi incelenmiştir. Daha sonra, Türkiye'de fındığın alan ve üretimindeki gelişmeler fındık üretim bölgeleri dikkate alınarak açıklanmıştır. Son bölümde ise, Türkiye'nin fındık ihracatının gelişimi toplam ve ülke bazlı olmak üzere detaylı incelenmiştir.

¹ FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

² KİBGS, Karadeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, (2007).

³ Bozoğlu, M., Türkiye'de Fındık Piyasalarını Geliştirmeye Yönelik Alternatif Politikalar Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, (1999).

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışmanın ana materyalini Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (FİSKOBİRLİK) ve Karadeniz Fındık ve Mamülleri İhracatçılar Birliğinden elde edilen ikincil veriler oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye ve Dünyada fındığın 1980-2006 dönemindeki üretim alanı, verimi, üretimi ve dış ticaretine ilişkin veriler analiz edilmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır. Çalışmada dünya fındık ekim alanı ve üretimi için başta Türkiye olmak üzere İtalya, A.B.D. ve İspanya, fındık ihracatında; Türkiye, İtalya, Almanya, İspanya ve A.B.D ve fındık ithalatında ise Almanya, İtalya Belçika, İsviçre, Fransa, Avusturya ve Kanada gibi başlıca ülkeler incelenmiştir. Türkiye’de ise fındık dikim alanı ve üretimi, başlıca üretim bölgeleri dikkate alınarak incelenmiştir

3. DÜNYADA FINDIK ÜRETİMİ VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ

3.1. Dünyada Fındık Üretim, Alan ve Veriminin Gelişimi

Dünyada fındık üretimi Türkiye başta olmak üzere, İtalya, İspanya, ABD, Yunanistan, Kanada, Yeni Zelanda, Bolivya, Çin, Azerbaycan, Gürcistan, Hindistan gibi pek çok ülkede yapılmaktadır. Bununla birlikte, dünya fındık üretiminde önemli paya sahip olan başlıca ülkeler Türkiye, İtalya, İspanya ve A.B.D’dir. Dünya’da, 36-41 kuzey enlemlerinde ve kendine özgü iklim koşullarında yetişen fındık ağacı, kıyılardan en çok 30 km içerde ve yüksekliği 750-1000 metreyi geçmeyen yerlerde ürün vermektedir. Türkiye’de fındık üretimi geleneksel olarak Batı Karadeniz’den başlayıp Doğu Karadeniz’i de kapsayan geniş bir bölgede yapılmaktadır. İtalya’da fındık üretim alanlarının büyük bir bölümü Campania bölgesi ve Sicilya Adası’nda yoğunlaşmıştır. ABD’de ise fındık üretim alanları kuzey batıda, Büyük Okyanus kıyısındaki Oregon ve Washington eyaletlerinde yaygın olarak yapılmaktadır. İspanya’da ise üretim alanlarının önemli bir kısmı kuzeydoğuda Aregon Bölgesinde ve Asturia Bölgesinde bulunmaktadır⁴.

Dünya fındık üretim alanlarında 1980-2006 dönemi boyunca önemli artışlar kaydedilmiştir. 1980 yılında 420 bin hektar olan dünya fındık üretim alanı incelenen dönem boyunca %32.2 oranında artış göstererek 2006 yılında 566 bin hektara ulaşmıştır (Tablo 1.1). 2006 yılı itibariyle, dünya fındık üretim alanı içerisinde % 70.59’lük pay ile Türkiye ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada, 68.2 bin hektar ve %12.4 ile İtalya gelmektedir. İspanya ise 20 bin hektar alan (%3.53) ile üçüncü sırada yer almaktadır. İspanyayı ise Azerbaycan⁵, İran ve A.B.D. izlemektedir. Azerbaycan sahip olduğu yaklaşık 17 bin ha fındık alanı ile dünya fındık alanları içinde %3.1 oranında pay almaktadır. Diğer taraftan, özellikle 1993 yılından itibaren ise İran’ın fındık alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bununla birlikte gerek Azerbaycan gerekse İran’ın fındık üretimleri A.B.D’den daha düşük seviyededir.

⁴ Berber, M., Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Fındık Ekonomisi, <www.metinberber.ktu.edu.tr/linkler/f.doc>, (09.06.2008).

⁵ Azerbaycan için 1992 yılından önce veri bulunmadığı için tabloda yer verilmemiştir.

Söz konusu dönemde, Türkiye ve ABD ile dünya fındık üretim alanlarında artış olur iken İtalya ve İspanya'da ise azalma görülmüştür. Dünya fındık alanlarındaki artış trendi özellikle Türkiye'nin fındık alanlarında meydana gelen artıştan kaynaklanmıştır (Şekil 1). Bu artışta Gürcistan ve Azerbaycan ile özellikle son yıllarda fındık alanlarında önemli artışlar gerçekleştiren İran'ında önemli etkileri bulunmaktadır. Diğer taraftan, fındık üretimi için uygun iklim koşullarına sahip olması nedeniyle önemli maliyet avantajına sahip olan Şili gibi bazı Güney Amerika ülkelerinde fındık dikim alanlarında son yıllarda önemli artışlar gerçekleşmektedir⁶.

Tablo 1. Dünya Fındık Alanının Gelişimi

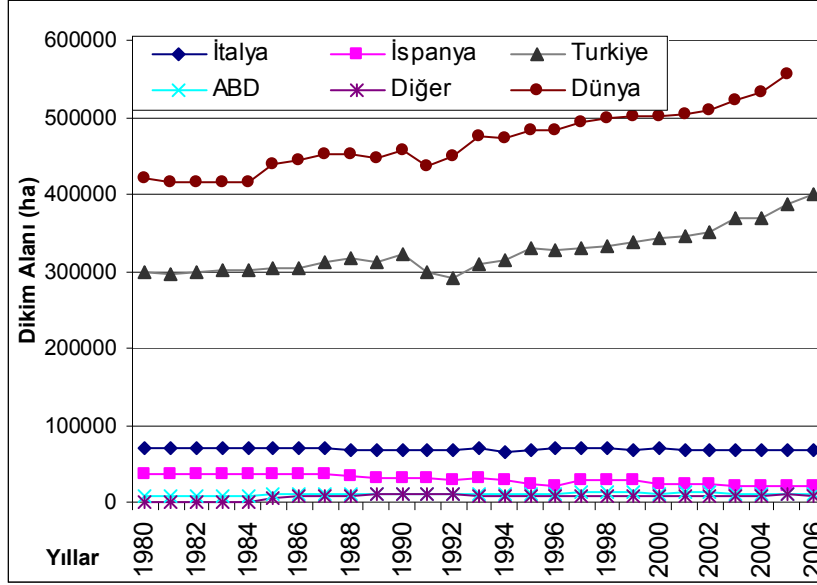
Yıllar	Dünya	Türkiye	İtalya	İspanya	ABD	Diğer
1980	420.102	299.394	70.200	35.541	8.900	1.067
1985	440.033	303.030	69.871	37.200	9.430	6.120
1990	457.977	320.788	67.406	32.013	11.050	10.505
1995	481.862	328.666	68.692	22.158	11.320	8.496
2000	500.075	342.987	68.868	23.570	11.473	8.154
2005	555.388	387.879	67.743	20.343	11.462	10.174
2006	566.617	400.000	68.233	20.000	11.462	8.862
1980-2006 Ortalaması	472.529	325.715	68.628	29.057	10.770	7.360
%	100.00	68.93	14.52	6.15	2.28	1.56

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

İncelenen dönem ortalaması dikkate alındığında Türkiye, dünya fındık alanlarının yaklaşık %69'una sahiptir ve fındık alanlarında bir artış trendi görülmektedir. Türkiye'de 1980 yılında yaklaşık 299 bin hektar olan fındık üretim alanı incelenen dönem boyunca %33.6 oranında artış göstererek 2006 yılında 400 bin hektara ulaşmıştır. Diğer önemli üretici ülkelerden İtalya ve İspanya'nın fındık üretim alanlarında ise aynı dönemde azalışlar kaydedilmiştir. İtalya'nın 1980 yılında 70 bin hektar olan fındık üretim alanı %2.8 oranında bir azalış göstererek 2006 yılında 68.6 bin hektar olarak gerçekleşmiştir. İspanya'da fındık üretim alanları ise %43.7 gibi önemli bir oranda yaklaşık 15.5 bin ha azalarak 2006 yılında 20 bin hektar olarak gerçekleşmiştir. Dünya fındık üretim alanı içerisinde %2'lik paya sahip olan ABD'de ise üretim alanlarında çok önemli bir değişim olmamakla birlikte 1980 yılında 8.9 bin hektar olan fındık üretim alanı 2006 yılında 11.46 bin hektara ulaşmıştır.

⁶ KIBGS, Karadeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, (2007).

Şekil 1. Dünya Fındık Dikim Alanının Gelişim Trendi

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Özellikle dünya fındık alanındaki gelişmelere bağlı olarak incelenen dönemde dünya fındık üretiminde önemli artışlar kaydedilmiştir. Dünya fındık üretiminde önemli olan başlıca ülkelerin fındık üretim miktarlarının gelişimi Tablo 2’de verilmiştir.

1980 yılında yaklaşık 421 bin ton olan dünya fındık üretimi yılda ortalama %3.1 oranında bir artış göstererek 2006 yılında 960 bin tona ulaşmıştır. 1980-2006 dönemi ortalaması olarak ise dünya fındık üretim miktarı 635 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Dünya fındık üretiminin ülkelere göre dağılımı incelendiğinde 2006 yılı değerlerine göre Türkiye’nin ilk sırada olduğu görülmektedir.

Dünya fındık üretiminde 1980 yılında yaklaşık %59’luk pay ile lider konumunda olan Türkiye incelenen dönem boyunca üretimini 411 bin ton artırarak 2006 yılındaki payını %68.8’e yükseltmiştir. Türkiye’nin üretiminde dönem boyunca önemli dalgalanmalar gözlenmekle birlikte 1980 yılındaki 250 bin ton olan üretimi 2.64 kat artışla 2006 yılında 661 bin tona ulaşmıştır. İncelenen dönem boyunca Türkiye’nin fındık üretimindeki yıllık ortalama artış hızı %3.66 olarak gerçekleşmiş olup bu değer dünya ortalamasının (%3.1) üzerindedir. Buna göre, dünya fındık üretimindeki artışın önemli bir kısmı Türkiye’nin üretim artışından kaynaklanmıştır (Şekil 2).

Tablo 2. Dünya Fındık Üretiminin Gelişimi (1000 ton)

Yıllar	Dünya	Türkiye	İtalya	ABD	İspanya	Diğer
1980	421.136	250.000	100.600	13.970	29.900	3.850
1985	376.354	180.000	117.681	22.320	30.200	6.408
1990	561.195	375.000	109.344	19.700	21.270	10.775
1995	686.946	455.000	118.400	35.380	15.500	20.088
2000	683.528	470.000	98.540	20.410	25.188	23.062
2005	763.938	530.000	87.879	25.396	23.027	39.744
2006	960.907	661.000	142.109	41.000	25.000	34.630
1980-2006 Ortalaması	635.500	421.093	114.899	23.516	22.112	16.616
%	100.00	66.26	18.08	3.70	3.48	2.61

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

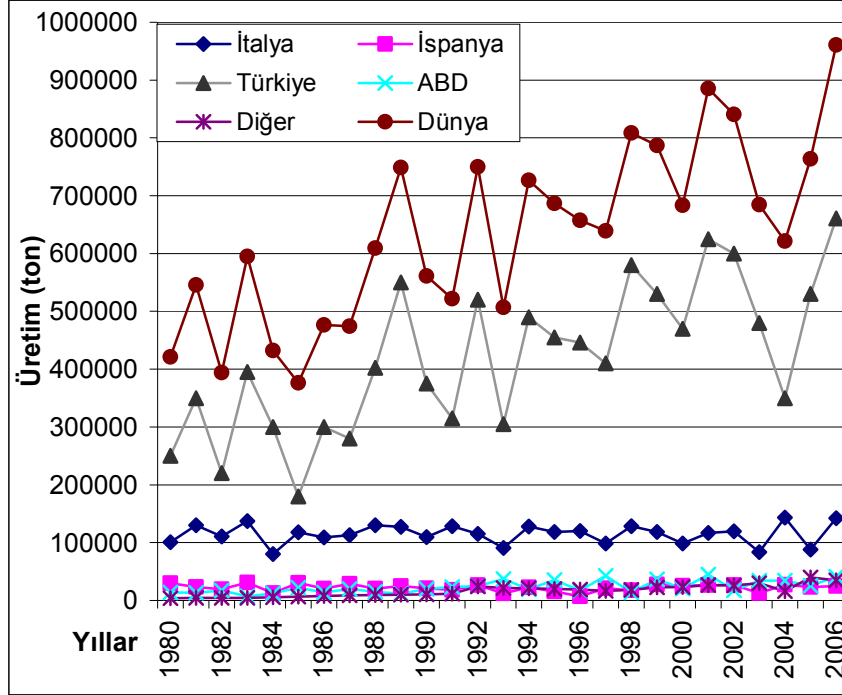
Dünya fındık üretiminde Türkiye'den sonra başlıca önemli üretici ülkeler İtalya (142 bin ton), ABD (41 bin ton) ve İspanya'dır (25 bin ton). İncelenen dönem boyunca İtalya ve A.B.D'nin fındık üretimindeki artış trendine karşılık İspanya'nın üretiminde ise azalış gerçekleşmiştir. Dünya fındık üretimi içinde 2006 yılı değerine göre İtalya'nın payı %14.79 iken A.B.D'nin payı %4.27 ve İspanya'nın ise %2.6 olarak gerçekleşmiştir. İtalya'nın 1980 yılında dünya fındık üretimi içindeki payı %23.89 iken üretim artışına karşılık dünya fındık üretimi içindeki payı azalmıştır. Bunun temel nedeni ise dönem boyunca İtalya'nın fındık üretimindeki yıllık ortalama artış hızının (%1.29) dünya ortalamasının altında gerçekleşmesidir.

Yıllık ortalama artış hızı dikkate alındığında fındık üretimini en fazla artıran ülke A.B.D. olmuştur. A.B.D.'nin 1980 yılında yaklaşık 14 bin ton olan fındık üretimi yıllık ortalama %4.07 oranında artışla 2006 yılında 41 bin tona ulaşmıştır. İspanya'nın üretim miktarı ise 29 bin tondan yıllık ortalama %0.67 oranında azalışla 2006 yılında 25 bin tona düşmüştür.

Fındık periyodisite gösteren bir bitki olduğundan veriminde ve buna bağlı olarak üretimde yıldan yıla önemli dalgalanmalar kaydedilmektedir. Dünya ve başlıca üretici ülkelerdeki fındık veriminin gelişimi incelendiğinde genel olarak dünya fındık veriminde bir artış trendi gerçekleşmiştir (Tablo 3 ve Şekil 3).

Fındık veriminde dönem boyunca yaklaşık %69 oranında bir artış sağlanmış ve 1980 yılında yaklaşık 1000 kg/ha olan verim 2006 yılında 1695.8 kg hektara ulaşmıştır. 1980-2006 dönemi itibariyle, dünya ortalama verimi ise 1334.3 kg/ha olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde, Türkiye'nin veriminde bazı yıllarda dalgalanmakla gözlenmekle birlikte artış trendi hakimdir. Nitekim, 1980 yılında 835 kg/hektar olan verim dönem boyunca %98 oranında artış göstererek 2006 yılında 1652.5 kg/hektar olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 2. Yıllar İtibariyle Dünya Fındık Üretiminin Gelişim Trendi

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Tablo 3. Dünya ve Önemli Üreticisi Ülkelerde Fındık Veriminin Gelişimi

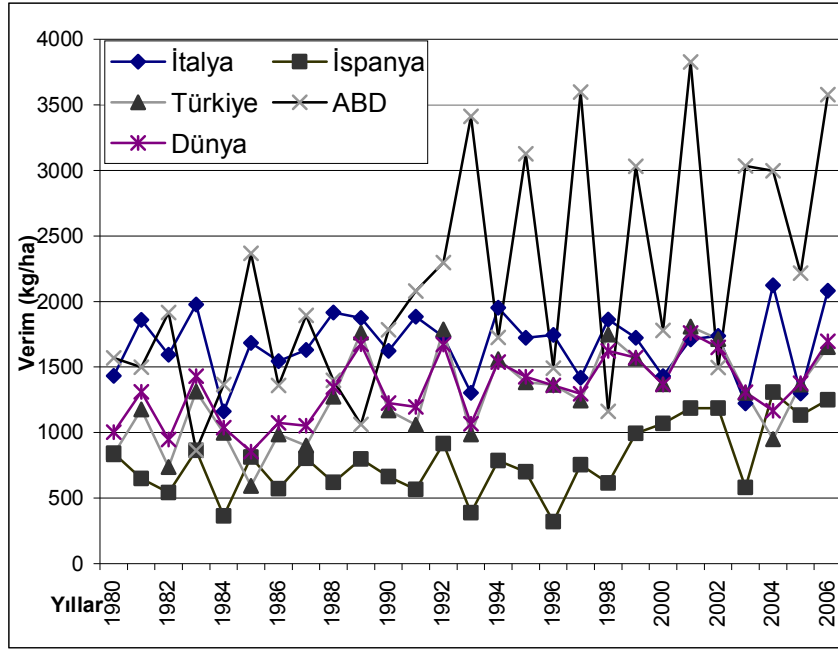
Yıllar	Dünya	Türkiye	İtalya	ABD	İspanya
1980	1002.46	835.02	1433.05	1569.66	841.28
1985	855.29	594.00	1684.26	2366.91	811.83
1990	1225.38	1169.00	1622.17	1782.81	664.42
1995	1425.61	1384.38	1723.64	3125.44	699.52
2000	1366.85	1370.31	1430.85	1778.96	1068.65
2005	1375.50	1366.41	1297.24	2215.67	1131.94
2006	1695.87	1652.50	2082.70	3577.04	1250.00
1980-2006 Ortalaması	1334.23	1281.83	1675.56	2145.35	788.09

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Dünya fındık üretimi ve alanında lider konumunda olan Türkiye'nin fındık verimindeki gelişmeler dünya fındık veriminin gelişimini doğrudan etkilemektedir. İncelenen dönem boyunca, Türkiye'nin fındık verimindeki yıllık ortalama artış hızı (%2.56) dünya ortalamasının (%1.97) üzerinde gerçekleşmiştir. Buna karşın, Türkiye'nin fındık verimi gerek A.B.D gerekse

İtalya'nın veriminden daha düşük seviyelerdedir. Aynı dönemde, A.B.D. fındık veriminde yıllık ortalama %3.1 oranında artış sağlayarak 2006 yılında 3577 kg/hektara, İtalya ise yıllık ortalama %3.9 oranındaki artış hızı ile 2006 yılında 2083 kg/hektara ulaşmıştır.

Şekil 3. Dünya ve Önemli Üreticisi Ülkelerde Verimin Gelişim Trendi

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

3.2. Dünya Fındık Dış Ticaretinin Gelişimi

Dünyada fındığın dış ticaretinin gelişimini önemli ölçüde fındığın tüketim yapısı belirlemektedir. Fındığın zorunlu gıda maddeleri arasında yer almaması ve çerezlik tüketiminin üretime göre oldukça sınırlı olması, buna karşın özellikle çikolata sanayinin hammaddesi olması gibi etkenler dış ticaret yapısını önemli ölçüde etkilemektedir. Nitekim, dünya fındık üretiminin %70'i çikolata, %20'si şekerleme ve pastacılıkta ve yaklaşık %10'u ise çerezlik olarak tüketilmektedir⁷. Fındığın önemli bir bölümünün çikolata sanayiinde kullanılması nedeniyle çikolata sanayinin gelişmiş olduğu özellikle Avrupa ülkeleri dünya fındık ithalatında önemli rol oynamaktadırlar.

Dünya fındık ihracatı kabuklu ve kabuksuz olarak gerçekleşmekle birlikte kabuksuz fındığın dünya ticaretindeki önemi daha fazladır. 1980-2006 dönemi ortalamasına göre, dünya fındık ihracatının %87.7 gibi önemli bir

⁷ Kutkan, F., Fındık Raporu, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, (2002).

kısmını kabuksuz veya iç fındık oluşturmuştur. 1980 yılında yaklaşık 130 bin ton olan kabuksuz fındık ihracatı %47.4 oranında artarak 2005 yılında 190.97 bin tona ulaşmıştır. Aynı dönemde kabuklu fındık ihracatı ise yaklaşık 18 bin tondan 24 bin tona yükselmiştir (Tablo 4). İlgili dönemde dünya fındık ihracatında yıllık ortalama %1.57 oranında artış kaydedilmesine karşın, bu artış dünya fındık üretim artışının (%3.1) oldukça altında kalmıştır. Diğer taraftan, daha önce belirtildiği gibi 1980-2006 döneminde ise Türkiye'nin yıllık ortalama üretimi %3.66 oranında artış göstermiştir. Buna göre dünya fındık üretiminin ihracatından daha hızlı bir şekilde artması nedeniyle arz fazlalığı ortaya çıkmaktadır.

Dünya fındık ihracatının genel yapısına bakıldığında başlıca üretici ülkelerin yanı sıra üretimi bulunmayan Almanya'nın da fındık ihracatı yaptığı görülmektedir. 2005 yılı itibarıyla, dünya kabuksuz fındık ihracatının % 69'unu gerçekleştiren Türkiye ilk sırada bulunmaktadır. İncelenen dönem boyunca Türkiye'nin kabuksuz fındık ihracatı dönem boyunca yıllık ortalama %1.12 oranında artışla 2005 yılında yaklaşık 132 bin tona ulaşmıştır. Dönem ortalamasına göre ise Türkiye dünya toplam fındık ihracatının %68'ini gerçekleştirmiştir.

Dünya toplam fındık ihracatında Türkiye'yi %13.7'lik pay ile İtalya izlemektedir. Diğer önemli ihracatçı ülkelerin olarak A.B.D ve İspanya'nın payları ise sırasıyla %4.96 ve %2.52'dir. Diğer taraftan, fındık üretimi olmamasına karşın Almanya'da re-export yaparak dönem ortalamasına göre dünya toplam fındık ihracatından %2.8 oranında pay almıştır. Dünya ve başlıca üretici ülkeler için kabuksuz fındık ihracatının trendi incelendiğinde dünya ile Türkiye, İtalya ve A.B.D.'de artış eğilimi gözlenmektedir. Buna karşın, Almanya ve İspanya'nın ihracatında ise azalış trendi kaydedilmiştir. Dünya fındık ihracatında üretici olmamalarına karşın re-export yapan diğer ülkeler olarak İngiltere, İrlanda, İsviçre Bulgaristan, Macaristan ve Kanada belirtilebilir. Bu ülkelerin üretimleri olmamasına karşın fındık ihracatını yapmaları özellikle Türkiye'nin fındık piyasasında yeterince etkin olmadığını ifade etmektedir⁸.

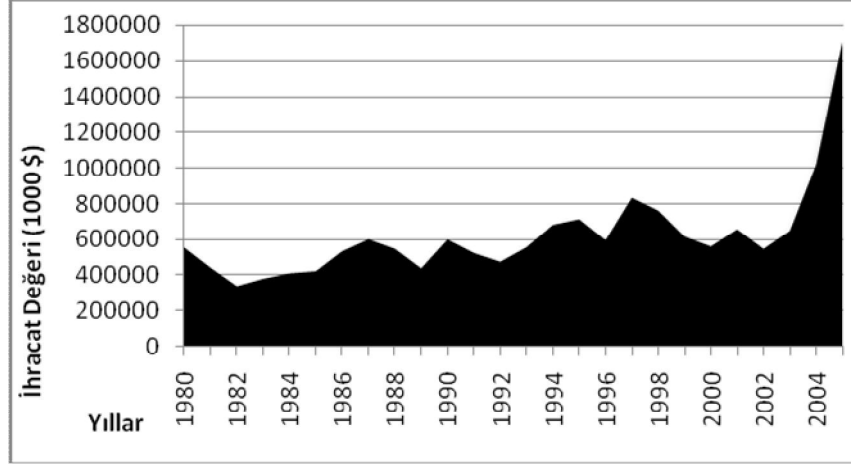
⁸ DPT. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Gıda Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Fındık İşleme Sanayi Alt Komisyon Raporu, (2001).

Tablo 4. Dünya Fındık İhracatının Gelişimi (Bin Ton)

Yıllar	Dünya		Türkiye		İtalya		Diğer		Almanya		İspanya		ABD	
	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu	Kabuksuz	Kabuklu
1980	129.57	18.61	97.50	3.43	15.66	8.83	2.40	0.31	2.83	0.17	9.43	2.01	1.75	3.86
1985	137.65	14.78	88.71	0.72	29.55	10.48	5.19	1.51	8.76	0.46	4.25	0.15	1.19	1.46
1990	200.50	12.59	160.76	0.33	28.05	4.93	6.27	3.58	0.00	0.00	3.89	0.12	1.53	3.63
1995	212.64	17.59	185.16	0.74	10.88	3.41	6.34	4.38	6.50	0.36	1.76	0.00	2.00	8.70
2000	162.39	27.30	112.13	0.62	14.69	2.89	24.85	10.67	3.36	0.27	5.33	0.07	2.03	12.78
2005	190.97	30.94	131.77	0.17	14.94	1.59	30.87	8.95	2.76	0.04	5.64	0.13	4.99	20.06
1980-2005 Ortalaması	172.90	24.35	128.54	6.28	21.72	5.28	10.59	4.50	5.23	0.33	4.70	0.28	2.11	7.68
%	100.00	100.00	74.35	25.80	12.56	21.69	6.12	18.48	3.03	1.36	2.72	1.15	1.22	31.52

Kaynak: Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Şekil 4. Dünya Fındık İhracatının Gelişim Trendi

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Dünya toplam fındık ihracatı değer olarak dikkate alındığında 1980-2005 döneminde önemli artışlar kaydedilmiştir. 1980 yılı itibarıyla, yaklaşık 556 milyon dolar olan fındık ihracatı 3.07 kat artış göstererek 2005 yılında 1707.8 milyona ulaşmıştır⁹. Dönem boyunca, dünya fındık ihracatında 1982-1997 döneminde bir artış, 1998 yılından 2002 yılına kadar ise azalış trendi görülmektedir. Diğer taraftan, 2002 yılından sonra ise dünya fındık ihracatının önemli bir artış trendine girdiği görülmektedir (Şekil 4).

Dünya fındık dış ticaretinin ithalat yönünde ise şekerleme ve çikolata sanayinin oldukça gelişmiş olduğu Avrupa ülkeleri ve özellikle Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ilk sırada yer almaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri 1980-2005 dönem ortalaması dikkate alındığında dünya fındık ithalatının yaklaşık %74'ünü gerçekleştirmişlerdir (Tablo 5). AB ülkeleri içinde ise Almanya dünya fındık ithalatında belirleyici ülke konumundadır. Nitekim dönem ortalaması dikkate alındığında Almanya dünya fındık ithalatının %37.8'ni gerçekleştirmiştir. Almanya'nın dünya fındık ithalatındaki öneminin başlıca nedenleri olarak, fındığı temel hammadde olarak kullanan gıda sanayinin oldukça gelişmiş olması ve önemli fındık ithalatçısı firmaların Hamburg Borsası Mal Birliği çatısı altında bir araya gelmiş olmaları ve bu birliğin ticaret kurallarına göre hareket etmeleri olarak belirtilebilir. Dünya fındık ithalatında önemli olan diğer ülkeler ise İtalya (%9.06), Fransa (%8.96), İsviçre (%6.96), Belçika'dır (%5.49). Ayrıca, Avusturya ve Kanada'nın dünya ithalatında payları ise sırası ile %3.91 ve %0.6 oranındadır.

⁹ FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

Tablo 5. Dünya Fındık İthalatının Gelişimi (Bin Ton)

Yıllar	Dünya	AB-27	Almanya	İtalya	Belçika*	İsviçre	Fransa	Avusturya	Kanada
1980	140.50	98.19	54.93	4.64	3.98	12.72	14.94	6.92	0.84
1985	150.60	110.44	61.13	7.18	6.17	10.83	16.00	6.97	1.04
1990	113.93	56.24	---	8.88	7.81	12.86	16.13	10.17	1.04
1995	205.44	156.54	83.42	20.91	10.27	12.68	16.75	6.52	0.68
2000	192.41	157.82	71.26	27.51	14.00	11.85	13.53	7.37	1.10
2005	169.05	124.95	37.65	35.50	17.34	11.13	7.01	3.51	1.84
1980-2005 Ortalaması	175.32	129.33	66.29	15.89	9.63	12.20	15.71	6.86	1.05
%	100.00	73.77	37.81	9.06	5.49	6.96	8.96	3.91	0.60

Kaynak: FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>

* Belçika ve Lüksemburg toplam değeridir.

4. TÜRKİYE FINDIK ÜRETİMİ VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ

4.1. Türkiye’de Fındığın Üretim, Alan ve Veriminin Gelişimi

Türkiye’de fındık Marmara’dan Van Gölü’ne kadar geniş bir coğrafi kesimde yetiştirilebilmesine karşın geleneksel üretim bölgesinin Doğu Karadeniz Bölgesi olduğu bilinmektedir. Ülkemizde fındığın üretim bölgeleri genel olarak I., II. ve III. standart bölgeler olmak üzere 3 grup altında değerlendirilmektedir.

I. standart bölge, Artvin, Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu illerinin sahil kısımlarında yer alan dar bir şeridi ifade etmektedir. Bu bölgeye aynı zamanda eski fındık üretim bölgesi adı da verilmektedir. Bu bölgede verim düşük, üretim dalgalanmaları diğer bölgelere göre yüksektir. II. standart bölge ise Samsun ilinin Terme ilçesinden başlayarak Kocaeli’ne kadar devam eden sahil şeridini kapsamaktadır. Taban alanı olarak da adlandırılan II. standart bölgede fındık üreticiliği son 40–50 yıldır yapılmakta olup fındık üretimi coğrafi yapının da etkisi ile iç kısımlara kadar yayılmıştır. Son bölge ise çerezlik bölge adı verilen bölgedir ve I. ile II. standart bölgeler dışında kalan tüm fındık yetiştirilen yerleri kapsamaktadır. III. standart bölgede yetiştirilen fındığın ekonomik önemi fazla olmayıp önemli ölçüde öz tüketim, taze veya çerezlik amaçlı iç piyasaya sunulmaktadır¹⁰. Bu nedenlerden dolayı ekonomik olarak fındık yetiştiriciliğinin yapıldığı bölgeler I. ve II. standart bölgeler olarak kabul edilmektedir¹¹.

Türkiye’de fındık dikim alanlarındaki gelişim I. ve II. standart bölgeler dikkate alınarak Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Türkiye’de Bölgelere Göre Fındık Üretim Alanları ve Payları

Yıllar (Hektar)	I. Standart Bölge		II. Standart Bölge		Toplam ¹²
	Alan	Pay (%)	Alan	Pay (%)	Alan
1980	290000	75.32	95000	24.68	385000
1985	300000	74.07	105000	25.93	405000
1990	310000	71.26	125000	28.74	435000
1995	353000	70.60	147000	29.40	500000
2000	383000	70.40	161000	29.60	544000
2005	412000	70.55	172000	29.45	584000
1980-2005 Ortalaması	340262	71.88	134450	28.12	474712

Kaynak: <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tbualan.html>>

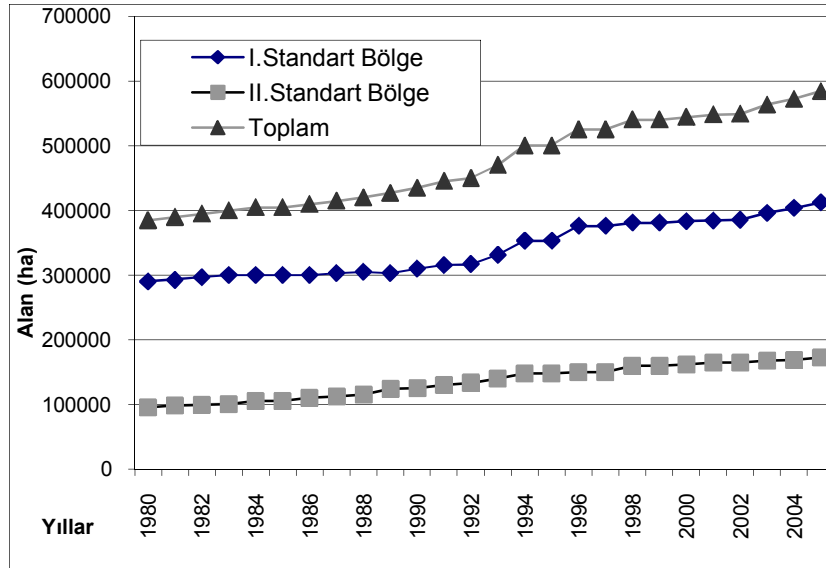
¹⁰ DPT. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Gıda Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Fındık İşleme Sanayi Alt Komisyon Raporu, (2001).

¹¹ Babadoğan, G., Fındık, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara, (2007).

¹² Tablo 1.2’de verilen üretim alanına ilişkin değerler diğer üretici ülkeler ile karşılaştırma yapabilmek amacıyla FAO’dan elde edilmiştir. Buna karşın FAO üretim bölgelerine ilişkin veri yayınlamadığından FİSKOBİRLİK kayıtları dikkate alınmıştır

Tablodan görüldüğü gibi Türkiye'nin fındık dikim alanında 1980-2005 döneminde gerek I. gerekse II. standart bölgede önemli artışlar kaydedilmiştir. I. standart bölge fındık dikim alanı 1980 yılında 290 bin hektar iken 1.42 kat artış göstererek 2005 yılında 412 bin hektara ulaşmıştır. II. standart bölgenin fındık dikim alanı ise aynı dönemde 1.81 kat artışla 2005 yılında 172 bin hektara ulaşmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak dönem boyunca Türkiye'nin fındık alanı 1.81 kat artmış ve 385 bin hektardan 584 bin hektara ulaşmıştır. Dönem ortalaması dikkate alındığında ise Türkiye'nin fındık dikim alanı 474.7 bin hektar, I. ve II. standart bölgelerinde ise sırasıyla 340.26 ve 71.88 bin hektara seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak, II. standart bölgenin Türkiye'nin fındık alanı içindeki payı yaklaşık %25'den %30'a çıkarken I. bölgenin payı ise %75'den %71'e düşmüştür. Yıllık ortalama artış hızları dikkate alındığında ise, Türkiye'nin fındık alanında %1.62, I. ve II. standart bölgelerde ise %1.36 ve %2.31 oranında artış sağlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, incelenen dönem boyunca Türkiye'nin geleneksel fındık üretim bölgesi olarak kabul edilen I. standart bölgenin üretim alanlarında sınırlı bir artış sağlanırken II. standart bölgenin üretim alanında ise önemli artışlar gerçekleşmiştir (Şekil 5).

Şekil 5. Bölgeler İtibariyle Türkiye Fındık Üretim Alanlarının Gelişimi

Kaynak: <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tbualan.html>>

Grafikten görüldüğü gibi fındık dikim alanlarının incelenen dönem boyunca gerek Türkiye gerekse standart bölgeler için artış trendi göstermiştir. Bununla birlikte, özellikle 1990'lı yılların ortasından itibaren II. standart bölgenin fındık alanlarının I. standart bölgeye göre daha hızlı artış kaydettiği görülmektedir. Bunun en önemli nedeni olarak ise I. standart bölgede fındığın ekonomik olarak yetiştirilebileceği alanların sınırına yaklaşmış olması belirtilebilir. Ayrıca, II. standart bölgede fındık veriminin I. standart bölgeye

göre daha yüksek olması da bu bölgede fındık alanlarının genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Diğer taraftan, geçmişte uygulanan destekleme alımları da özellikle II. standart bölgede fındık alanlarının genişlemesinde etkili olmuştur.

Önemli ölçüde dikim alanlarındaki bu artışa paralel olarak gerek I. gerekse II. standart bölgede fındık üretiminde artışlar kaydedilmiştir. I. standart bölge fındık üretim miktarı 1980 yılında 172.5 bin ton iken dönem boyunca 2.04 kat artış göstererek 2005 yılında yaklaşık 351.8 bin tona ulaşmıştır. II. standart bölgenin fındık üretim miktarı ise 1.93 kat artışla 1980 yılında 77.5 bin ton iken 2005 yılında 149 bin tona ulaşmıştır. Dönem ortalaması değeri dikkate alındığında Türkiye'nin toplam fındık üretimi 429.78 bin ton, I. ve II. standart bölgelerin üretimi ise sırasıyla 282.84 ve 146.95 bin ton seviyesinde gerçekleşmiştir (Tablo 7).

Tablo 7. Türkiye’de Bölgelere Göre Fındık Üretim Miktarları ve Payları

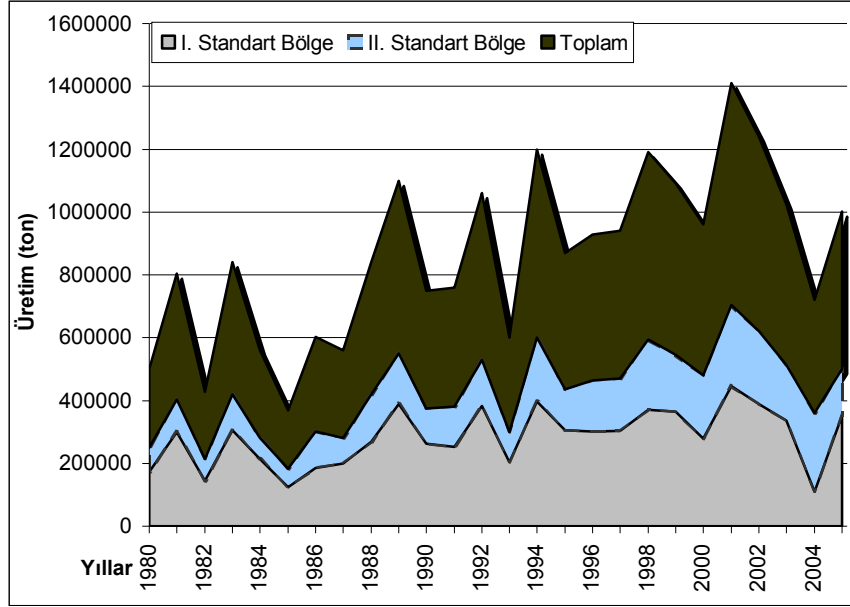
Yıllar	I. Standart Bölge		II. Standart Bölge		Toplam
	Üretim (ton)	Pay (%)	Üretim (ton)	Pay (%)	Üretim (ton)
1980	17200	69.00	77500	31.00	250000
1985	124 000	67.39	60000	32.61	184000
1990	263000	70.13	112000	29.87	375000
1995	305000	70.11	130000	29.89	435000
2000	278000	57.92	202000	42.08	480000
2005	351775	70.21	149225	29.79	501000
Ortalama	282838	66.01	146951	33.99	429788

Kaynak: <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tburetim.html>>

Dönem başında toplam fındık üretimi içinde I. bölgenin payı %69 iken 2000 yılında yaklaşık %58’e düşmüş dönem ortalaması ise %66 olarak gerçekleşmiştir. II. standart bölgenin ise 1980 yılında %31 olan payı 2000 yılında %42’ye yükselerek dönem ortalaması değeri %34 seviyesinde gerçekleşmiştir. Buna göre, I. standart bölgenin toplam üretim içindeki payı II. standart bölgenin üretimindeki artışın daha fazla olması nedeniyle azalmıştır. İncelenen dönem boyunca gerek I. gerekse II. standart bölgenin üretimlerindeki dalgalanmaların birbirine benzediği görülmektedir. Bu gelişim, üretimde önemli artışlara neden olurken fındığın kalitesini ise olumsuz yönde etkilemiştir. Kalitedeki düşüşün başlıca nedeni olarak ise taban alanlarda yetiştirilen fındık çeşidi olarak belirtilmektedir.

Fındığın periyodisite gösteren bir bitki olması nedeniyle üretim miktarında yıldan yıla önemli dalgalanmalar meydana gelmektedir (Şekil 6). Şekilden görüldüğü gibi I. ve II. standart bölgelerde üretim dalgalanmalarında önemli benzerlikler söz konusudur. Bu ise Türkiye’nin fındık üretiminde daha büyük dalgalanmalar meydana getirmektedir.

Şekil 6. Bölgeler İtibariyle Türkiye Fındık Üretiminin Gelişim Trendi

Kaynak: <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tburetim.html>>

4.2. Türkiye’de Fındığın Dış Ticaretinin Gelişimi

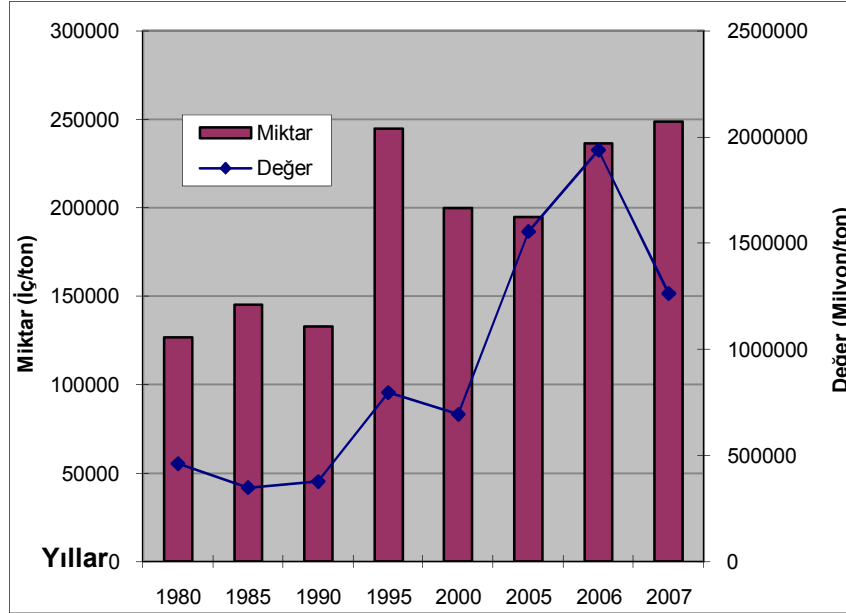
Dünya fındık üretimi yaklaşık %68’ini üreten Türkiye, 2007 yılında dünya kabuksuz fındık ihracatının miktar ve değer olarak yaklaşık %69 ve %73.6’sını gerçekleştirmiştir¹³. Türkiye’nin toplam fındık ve mamülleri ihracatında ilk sırayı kabuksuz fındık almaktadır. Buna karşın, özellikle son yıllarda fındık mamülleri ihracatında bir artış gözlenmektedir. 2006 yılı itibariyle, fındık ihracatımızın %62’sini kabuksuz fındık, %10’unu fındık püresi ve ezmesi, %2’sini fındık unu ve %26’sını ise diğer şekillerde işlenmiş fındık mamülleri oluşturmuştur¹⁴.

Türkiye’nin kabuksuz fındık ihracatı miktar ve değer olarak 1980-2007 döneminde yıldan yıla dalgalanmalar göstermekle birlikte genel olarak bir artış trendi göstermiştir. Dönem başında yaklaşık 126 bin ton olan kabuksuz fındık ihracatı dönem içinde %96.6 oranında artarak 2006-2007 ihracat sezonunda 248.6 bin tona ulaşmıştır. Türkiye’nin kabuksuz fındık ihracatı değer olarak ise aynı dönemde %174.6 oranında artış göstererek 459 milyon dolardan yaklaşık 1262 milyon dolara ulaşmıştır (Şekil 7).

¹³ FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/default.aspx>

¹⁴ Babadoğan, G., Fındık, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara, (2007).

Şekil 7. Türkiye'nin Kabuksuz Fındık İhracatının Miktar ve Değer Olarak Gelişimi

Kaynak: <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tburetim.html>>

Türkiye'nin fındık ihracatının önemli bir kısmını belli sayıda Avrupa ülkelerine ve Rusya gibi yakın ülkelere ihraç etmektedir. Bu durum fındık ihracatındaki geleneksel yapının yanında, çikolata sanayinin Avrupa'da çok gelişmiş olmasına, Rusya'nın pazar büyüklüğüne ve coğrafi yakınlığa bağlanabilir. 2007 yılı değerlerine göre Türkiye fındık ihracatının % 81.2'si AB ülkelerine, % 10.3'ü AB dışındaki diğer Avrupa ülkelerine, % 5.35'i deniz aşırı ülkelere ve % 3.06'u diğer ülkelere yapılmıştır¹⁵.

Türkiye'nin fındık ihracatının ülke bazlı gelişimi incelendiğinde ihracatın belirli ülkelere yoğunlaştığı görülmektedir (Tablo 8). Yıldan yıla değişmekle birlikte Türkiye'nin fındık ihracatında başlıca önemli ülkeler; Almanya, İtalya, Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda, ve Rusya'dır. İlgili ülkelerin toplam fındık ihracatımız içindeki payı belirtilen dönemde % 70'in üzerinde gerçekleşmiştir. Geleneksel olarak Almanya ve İtalya Türkiye'nin fındık ihracatında en önemli iki ülke konumundadır. Almanya'nın toplam fındık ihracatımız içindeki payında bir azalış görülmekle birlikte, İtalya'nın payında ise önemli oranda artış gözlenmektedir. İki ülkenin toplam fındık ihracatımız içindeki payı % 45-50 arasında değişmektedir. Diğer taraftan, Almanya ve İtalya Türkiye'den ithal ettiği fındığın önemli bir kısmını re-export yapmaktadır. Fındık ihracatımızda İtalya ve Almanya'dan sonra en önemli ülke Fransa olup incelenen dönemde Fransa'nın payı % 9'dan %10.4'e yükselmiştir. 2007 yılı ihracatımız içinde diğer önemli ülkeler ise sırasıyla Belçika (%3.9), İsviçre (%3.8), Hollanda (%3.5) ve Rusya'dır (%3.4). Bu

¹⁵ KİBGS, Karadeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, (2007).

lkeler arasında 1990 yılında fındık ihracatında 2. sırada yer alan SSCB, dağılıma süreci sonrasında ülkede yaşanan ekonomik bunalım dolayısıyla 20. sıralara kadar gerilemiş, fakat 2000’li yıllardan itibaren istikrara kavuşmaya başlayarak, 2006 ve 2007 yıllarında 6. sırada yer almıştır.

Tablo 8. Türkiye’nin Kabuksuz Fındık İhracatının Seçilmiş lkelere Göre Gelişimi (1000 \$)

Yıllar lkeler	1990	1995	2000	2005	2006	2007
Almanya	257.336	331.430	214.546	435.256	351.742	374.465
	% 46.71	% 43.16	% 36.52	% 22.60	% 24.00	% 24.60
İtalya	53.965	92.257	58 075	564.915	413.007	363.430
	% 9.80	% 12.01	% 9.89	% 29.30	% 28.20	% 23.90
Fransa	40.795	59.223	56.137	162.864	123.632	157.629
	% 7.40	% 7.71	% 9.56	% 8.40	% 8.40	% 10.40
Belçika	17.247	32.819	42.197	109.292	71.320	58.811
	% 3.13	% 4.27	% 7.18	% 5.70	% 4.90	% 3.90
İsviçre	15.890	30011	28.584	86.794	64. 471	58.095
	% 2.88	% 3.91	% 4.87	% 4.50	% 4.40	% 3.80
Hollanda	25.174	39.988	31 976	67.243	50.939	52.574
	% 4.57	% 5.21	% 5.44	% 3.50	% 3.50	% 3.50
Rusya	42.547	5.531	4.436	40.955	34.668	51.550
	% 7.72	% 0.72	% 0.76	% 2.10	% 2.40	% 3.40
Türkiye	550.976	767.912	587.416	1928.379	1467.017	1519.478

Kaynak: KFMİB, Karadeniz Fındık ve Mamülleri İhracatçılar Birliği Kayıtları (Çeşitli Yıllar)

Yukarıdaki tabloda başlıca ihracat yapılan ülkelerin seçiminde 2007 yılındaki ilk 8’e giren ülkeler dikkate alınmıştır. Buna karşın, 1990 yılında 6. ve 8. sırada yer alan İngiltere ve Avusturya 1995 yılında 7. ve 8. sırada yer almışlardır. 2000 yılında Türkiye’nin kabuksuz fındık ihracatı içinde ABD, İspanya, İngiltere ve Mısır sırasıyla 7., 8., 9., 10. ve 11. sırada yer almışlardır. 2005 yılında ise İspanya 6. ve 2006 yılında ABD 7. sırada yer almışlardır. Türkiye fındık ve fındık mamülleri ithalatı ise sınırlı olmakla birlikte özellikle İtalya ve Almanya’dan fındık mamülleri ithalatı söz konusudur.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünyanın belirli bölgelerinde yetiştirilebilen fındık, dünya sert kabuklu meyveler içerisinde önemli bir konuma sahip olup gerek üretim gerekse tüketim bakımından bademden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Dünyada fındık alan, üretim ve ticareti bakımından en önemli ülkelerinin başında Türkiye gelmektedir. Türkiye, dünya fındık sektöründe oldukça önemli bir konuma sahiptir ve dominant ülke olma özelliği taşımaktadır. Nitekim, Türkiye, dünya fındık alanlarının yaklaşık % 70'ini, 661 bin tonluk üretimiyle dünya fındık üretiminin % 69'unu ve fındık ihracatının ise yaklaşık % 69'unu tek başına gerçekleştirmektedir. Söz konusu ürünün üretiminden ihracatına kadar her aşamasında var olan Türkiye'nin, ürünün piyasasında da etkin olması ve yön vermesi beklenmektedir. Türkiye, dünya fındık piyasalarında sahip olduğu avantajlarını devam ettirmesi ve etkinliğini artırması ise söz konusu ürüne yönelik izleyeceği politikalara bağlı olacaktır.

KAYNAKLAR

- BABADOĞAN, G., Fındık, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara, (2007).
- BERBER, M., Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Fındık Ekonomisi, <www.metinberber.ktu.-edu.tr/linkler/f.doc>, (09.06.2008).
- BOZOĞLU, M., Türkiye'de Fındık Piyasalarını Geliştirmeye Yönelik Alternatif Politikalar Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara, (1999).
- DPT. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Gıda Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Fındık İşleme Sanayi Alt Komisyon Raporu, (2001).
- FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Çeşitli Yıllar, <http://faostat.fao.org/>
- FİSKOBİRLİK Kayıtları, Çeşitli Yıllar, <<http://www.fiskobirlik.org.tr/tbualan.html>>
- KFMİB, Karadeniz Fındık ve Mamülleri İhracatçıları Birliği Kayıtları (Çeşitli Yıllar)
- KİBGS, Karadeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Kayıtları, (2007).
- KUTKAN, F., Fındık Raporu, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, (2002).